

Андрэй Чарнякевіч

НАРАДЖЭННЕ
БЕЛАРУСКАЙ ГАРОДНІ

*З гісторыі нацыянальнага руху
1909—1939 гадоў*

Мінск
Выдавец А.М. Янушкевіч
2015

УДК 94(476)“1909/1939”

ББК 63.3(4Бел)6

Ч21

Рэцэнзенты:

Яўген Мірановіч, прафесар, доктар габілітаваны
(Беластоцкі ўніверсітэт, Польшча),

Уладзімір Ляхоўскі, кандыдат гістарычных навук, дацэнт
(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

*У афармленні вокладкі выкарыстаны
фатаграфіі канца 1910-х – 1920-х гадоў.
Аўтар фотакалажу – Ірына Саранчукова*

Чарнякевіч, А.М.

Ч21 Нараджэнне беларускай Гародні : 3 гісторыі нацыянальнага руху 1909–1939 гадоў / Андрэй Чарнякевіч. — Мінск : А.М. Янушкевіч, 2015. — 172 с. : іл.

ISBN 978-985-90346-7-1.

Кніга сучаснага беларускага даследчыка Андрэя Чарнякевіча распавядае пра фарміраванне ў Гародні аднаго з галоўных цэнтраў беларускага нацыянальнага руху ў першай палове XX ст. На падставе малавядомых архіўных і друкаваных крыніц аўтар стварае шырокую панараму сацыяльна-палітычнага жыцця даваеннай Гародні, апісвае яе беларускае аблічча на фоне бурлівых падзей, звязаных са шматлікімі зменамі ўлады і ўсталяваннем новых парадкаў у горадзе.

Кніга адрасавана ўсім, хто цікавіцца гісторыяй беларускага нацыянальнага руху, а таксама мінулым Гародні і гарадзенскага рэгіёна.

**УДК 94(476)“1909/1939”
ББК 63.3(4Бел)6**

ISBN 978-985-90346-7-1

© Чарнякевіч А.М., 2015

© Афармленне. ІП А.М. Янушкевіч, 2015

ЗМЕСТ

Уступ | 5

Раздзел I. ПЕРШЫЯ КРОКІ | 9

Раздзел II. ПРЫТУЛАК ВЫГНАЦАЎ | 25

Раздзел III. ПЕРШЫ ГАРАДЗЕНСКІ БЕЛАРУСКІ ПОЛК | 41

Раздзел IV. ЗМЕНА АТАЧЭННЯ | 59

Раздзел V. МЕХАНІЗМ УПЛЫВАЎ | 74

Раздзел VI. БЕЛАРУСКІ КУЛЬТУРНИЦКІ ПРАЕКТ | 88

Раздзел VII. “ПРАВАМ ЦІ МЯЧОМ” | 108

Раздзел VIII. “ПАТРЫЁТЫ АД ГРОШАЙ” | 129

Раздзел IX. ПАРТРЭТ У ІНТЭР’ЕРЫ | 148

Заклучэнне | 168

Прысвячаецца Алесю Кіркэвічу, апошняму сярод першых...

УСТУП

*Я адзін,
але я адчуваю прысутнасць кожнага,
што тут быў...*

Пётр Сяўрук “Дзённік”*

Ідэя гэтай кнігі нарадзілася падчас самотных блуканняў па калідорах былога будынка старых тытунёвых складоў братоў Шэрашэўскіх¹. Для тых, хто не ведае — гэта такія гарадзенскія Каўчэг, дзе разам можна пабачыць польскае консульства, ці не з дзясятка страхавых агенцтваў, майстэрню па вырабе надмагільных помнікаў, некалькі турыстычных фірмаў ды шмат чаго яшчэ.

Менавіта тут, на чацвёртым паверсе, пад самай страхой захаваліся парэшткі партыйнай сістэмы сучаснай Беларусі: сядзібы Беларускага народнага фронту, сацыял-дэмакратаў, Аб’яднанай грамадзянскай партыі, руху “За Свабоду”. Падымаючыся сюды, быццам трапляеш

¹ Частка кнігі ўжо друкавалася ў выглядзе асобных артыкулаў: Чарнякевіч А. Паміж грызнёй і барацьбой: беларускі палітычны нацыяналізм у Гародні (канец 1918 — пачатак 1921 гг.) // АРСНЕ-Пачатак. 2009. № 3. С. 329–410; Чарнякевіч А. Прытулішча выгнанцаў: штотдзённае жыццё беларускага дзеяча ў Гародні 1909–1939 // Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры XVI–XX стст. Мінск, 2011. С. 422–436; Чарнякевіч А. Айчына пад страхом. Гродна як лакальны асяродак беларускага нацыянальнага руху // АРСНЕ-Пачатак. 2014. № 7–8. С. 221–248.

* Сяўрук П. Небыцця не існуе: невядомыя старонкі беларускага нацыянальнага руху. Гародня — Wrocław, 2008. С. 206.

у іншы сусвет. Калі гаспадары пакойчыкаў на сваіх месцах, часамі я наведваюся да іх, каб пазычыць кавы і па-сяброўску папляткарыць. Звычайна тут вельмі ціха, толькі калі-некалі на калідоры робіцца гучна ад галасоў. Тады будынак на вуліцы Будзёнага становіцца сапраўднай беларускамоўнай выспай у рускамоўным горадзе.

Раптам надыходзіць момант, калі на цябе навалываецца своеасаблівае *déjà vu*, ці дакладней – нейкае адчуванне зачараванага кола, калі дзень за днём даводзіцца чуць адны і тыя ж галасы, бачыць тыя самыя постаці. Толькі з аднымі ты сустракаешся ў сутарэннях, а іншых знаходзіш на старонках архіўных дакументаў і старых газет. Колькасць паралеляў і супадзенняў паміж сучаснымі гарадзёнскімі беларускімі дзеячамі і колішнімі, сёння амаль невядомымі, уражае.

З аднаго боку, розніца паміж сёння і ўчора вельмі адчувальная. На карце Еўропы з'явілася суверэнная дзяржава з назваю Беларусь. У Гародні ёсць музей Максіма Багдановіча, імёнамі класікаў беларускай літаратуры, прынамсі тых – з пачатку мінулага стагоддзя, названы вуліцы і дзяржаўны ўніверсітэт. Дзеці ў школах здаюць іспыт па беларускай мове, дзе-нідзе можна пабачыць беларускія шыльды, а беларускамоўны дыктар у грамадскім транспарце абвясчае прыпынкі.

Аднак беларускім паводле зместу горад так і не стаў. “Быць беларусам” у Гародні, як і ў Беларусі, па-ранейшаму вызначаецца свядомым грамадскім выбарам. Гэтаму не вучаць, з гэтым нават не нараджаюцца. Адсюль і адчуванне няўпэўненасці ў сваім праве на гістарычную спадчыну. Нядзіўна, што навешаныя ярлыкі “тлум дзяцей” або “жлобская нацыя” гучаць, нібыта прысуд самім сабе.

Беларускаць у Гародні на ўзроўні этнічных прыкметаў заўсёды была з'явай натуральнай. І калі ў XVIII стагоддзі яна тут ледзь бачна на старонках гарадскіх кніг у выглядзе лексічных запазычанняў, то ў 1818 годзе прыёр гарадзёнскіх кармелітаў, ксёндз Уладзіслаў Казакевіч наўпрост запісаў сваё паходжанне як “шляхціц” і “беларус”². Па брука-

² Gordziejew J. W kwestii języka osiemnastowiecznych ksiąg miejskich grodzieńskich // Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kraków, 2005. S. 125–131; Gordziejew J. Socjotopografia Grodno w XVIII wieku. Toruń, 2002. S. 259.

ванцы гарадзенскіх вуліц хадзіў шмат хто з будучых беларускіх дзеячаў. Вацлаў Ластоўскі нават прысвяціў гэтым мясцінам верш “На Каложы ў Горадні” з цыклу “Конадні”, у якім, дарэчы, выкарыстаў вядомую легенду, быццам Барысаглебская царква — знакамітая Каложа — паўстала на месцы язычніцкага капішча³. Тут нарадзіўся Уладзімір Пігулеўскі — пазнейшы консул БНР у Латвіі⁴, вучыўся Уладзімір Тамашчык — будучы адміністратар Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы⁵. У Вяцкім палку ў Гародні служыў Дамінік Аніська — карэспандэнт і супрацоўнік беларускіх каталіцкіх выданняў⁶.

Абвяшчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) у 1918 годзе ўдыхнула новы сэнс у паняцце беларускасці. Рытарычнае пытанне “ці была БНР дзяржавай?” у нашым выпадку набывае зусім іншы, нерытарычны змест. У Гародні амаль адначасова існавалі беларускі ўрад, Міністэрства беларускіх спраў Літвы і беларускі полк. Пры гэтым палітычныя функцыі ўрада ці нацыянальны характар вайсковых частак, якія паўставалі пад беларускай шыльдай, мелі хутчэй сімвалічнае значэнне. Іх прысутнасць тут прычынілася да “выбуху” грамадскай актыўнасці на нацыянальнай глебе. Ужо пазней, на “міжваенны час”, прыпадае фармаванне беларускага парламенцкага прадстаўніцтва і антыпольскага падполля, спробы стварэння “праўрадавых” арганізацый, дзейнасць Беларускай работніцка-сялянскай грамады (БСРГ, Грамада) і Таварыства беларускай школы (ТБШ)⁷. З гэтых прычын горад і набывае пачэснае імя “Другой сталіцы БНР”.

На сённяшні дзень існуе ўжо даволі вялікая колькасць літаратуры на тэму беларускага адраджэння ў Гародні. Аднак некаторыя пытанні беларускага нацыянальнага руху, разгледжаныя гісторыкамі ў рэгіянальным кантэксце, не знайшлі свайго працягу ў больш агульных даследаваннях, у прывязцы да іншых беларускіх асяродкаў, пры тым, што сам горад з’яўляўся толькі адным з цэнтраў беларускай справы. Важ-

³ Ластоўскі В. Выбраныя творы / Уклад., прадмова і каментары Я. Янушкевіча. Мінск, 1997. С. 206–207.

⁴ Пяткевіч А. Людзі культуры з Гродзеншчыны. Мінск, 1996. С. 239; Міхнюк У. Пігулеўскі У. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 5. Мінск, 1999. С. 491–492.

⁵ Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя. Мінск — Мюнхен, 1999. С. 34–35.

⁶ Цэнтральная навуковая бібліятэка НАНБ імя Я. Коласа, аддзел рэдкай кнігі. Ф. 5. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 15; Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы... С. 7, 259–260.

⁷ Малецкі Я. Пад знакам “Пагоні” // Спадчына. 1994. № 3. С. 129–130.

на адзначыць, што гістарыяграфія ахоплівае амаль усе асноўныя этапы развіцця беларускага руху на Гарадзеншчыне, хаця яны і прадстаўлены не аднолькава шырока.

Самае складанае, аднак, што ўжо з самага пачатку фармавання ідэі нацыянальнай ідэнтычнасці Беларусі і змагання за яе самастойную палітычную будучыню паўстала праблема яе разумення і інтэрпрэтацыі⁸.

Эвалюцыя беларускага руху на гарадзенскім грунце пазбаўлена відавочнай храналагічнай паслядоўнасці

Амаль кожную партыю ці аб'яднанне, дзе ў назве прысутнічае слова “беларускі”, мы гатовы апрыёры ўспрымаць у якасці нацыянальнай!⁹ Нават сам выраз “беларускі рух” нясе ў сабе перадусім ідэалагічны змест, замацоўваючы стэрэатып працягласці

ўласнай традыцыі і маштабнасці яе праяўлення. Аднак эвалюцыя беларускага руху на гарадзенскім грунце выявілася пазбаўленай відавочнай храналагічнай паслядоўнасці. Адна з найбольш масавых беларускіх культурна-асветніцкіх арганізацый – ТБШ – па часе паўстала ўжо пасля беларускага партызанскага руху, беларускага войска, і нават – беларускага ўрада!

Нам прыйдзецца пазнаёміцца з рознымі бакамі нацыянальнага жыцця ў Гародні, зазірнуць у самую глыбіню дзейнасці “Другой сталіцы БНР”. Мы паспрабуем наблізіць да чытача постаць гарадзенскага беларускага дзеяча, зрабіць яе больш зразумелай і асэнсаванай, у першую чаргу, для самога сябе.

Аднак, як звычайна бывае ў падобных выпадках, пытанняў пакуль значна больш, чым адказаў на іх...

⁸ Унучак А. «Наша Ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.). Мінск, 2008. С. 6.

⁹ Gellner E. Nations and nationalism. New York, 1983. P. 1, 43–44.

Раздзел I

ПЕРШЫЯ КРОКІ

*Горадня ўважаецца за адзін з найстарэйшых
цэнтраў беларускага адраджэнцкага руху...*

Ул. Крынскі “Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне”

Гарадня заўсёды была горадам памежжа¹. Яе заснаванне звычайна звязваюць з пачаткам славянскай каланізацыі вялікай лясной прасторы ў Сярэднім Панямонні, да гэтага заселенай балтамі. Засваенне абшару Пушчы расцягнулася на некалькі стагоддзяў, ахопліваючы часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, што разам з палітычнымі чыннікамі паўплывала на складанае этнаканфесійнае становішча на Гарадзеншчыне². Пазней з крэпасці на знешнім рубяжы хрысціянскай цывілізацыі Гарадня ператвараецца ў губернскі горад Расійскай імперыі на мяжы з Каралеўствам Польскім. Нёман па-ранейшаму заставаўся галоўнай эканамічнай артэрыяй краю. У сярэдзіне XIX стагоддзя праз Гарадню прайшла чыгунка Пецярбург—Варшава, да якой яшчэ праз дваццаць год была дабудавана новая лінія Гарадня—Сувалкі—Аліта³.

¹ У беларускай мове сустракаецца некалькі варыянтаў назвы горада: Гродна – Горадня – Гарадня. Аўтар выкарыстоўвае апошні з іх, пакідаючы ў цытатах варыянты з арыгінальнага тэксту.

² Puszcze wielkoksiażęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodziszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśnie i wodne). Olsztyn, 2007. S. 68–72.

³ Maliszewski E. Przewodnik po gubernji Grodzieńskiej. Zarys statystyczno-opisowy. Warszawa, 1919. S. 7; Киштымов А. Гродно и неманский водный путь. Конец XVII –

Гародня. Вуліца Саборная. Фота нач. XX ст.

Праўда, выкарыстаць сваё геаграфічнае становішча ў поўнай ступені ў горада не атрымалася. “Мяркуючы па ўсім, — пісала адна з мясцовых газет, — бедны наш край ляжыць пад нейкай нешчаслівай зоркай... Горад стаіць над прыгожай сплаўнай ракой, аднак, нягледзячы на гэта, няма ў ім ні гандлю, ні прамысловасці... Нават чыгунка, якая прайшла праз Гародню, замест таго каб узбагаціць яе, як гэта адбываецца ў іншых гарадах, прынесла толькі шкоду, адарваўшы ад яе суседнія гандлёвыя цэнтры, якія раней цягнуліся да Гародні”⁴. На дваццаці мясцовых фабрыках было занята каля дзвюх тысяч працоўных, тады як на сотні дробных прадпрыемстваў — толькі чатырыста чалавек. Разам яны забяспечвалі грашовы абарот у сем з паловай мільёнаў рублёў⁵. Горад знаходзіўся на 120-м месцы ў імперыі па памеры прыбыткаў⁶.

Да пачатку мінулага стагоддзя жыццёвую прастору беларусаў стваралі вёска і мястэчка. У гэтым сэнсе Гародня не была выключэннем.

начало XX в. // Гарадзенскі палімпсест XII–XX стст. Мат-лы міжнар. навук. канф. (Гарадня, 7 лістапада 2008 г.). Гарадня – Беласток, 2008. С. 137–138.

⁴ Gazeta Białostocka. 18.11.1912. № 1. S. 7–8.

⁵ Gazeta Białostocka. 17.11.1913. № 46.

⁶ Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния. Ч. 2. СПб., 1863. С. 782, 794, 799.

Паводле перапісу 1897 года з амаль 50 тысяч мясцовых жыхароў 47,7% складалі яўрэі, 22,4% — рускамоўнае насельніцтва, польскамоўнае — 14,5%. І толькі 11,6% — пяць з паловай тысяч чалавек — назвалі ў якасці роднай беларускую мову. На рускамоўную частку прыпадала большасць сярод хрысціянскага духавенства (59%), чыноўнікаў (58,6%) і сялян, якія жылі ў Гародні (47,3%), на польскамоўных — шляхты (41,8%), яўрэі складалі большую частку з мясцовых гандляроў (76%). Беларускамоўныя жыхары займалі адну пятую амаль у кожным з усіх саслоўяў, за выключэннем гандляроў і мяшчан, дзе іх колькасць не перавышала 4%. Дзве траціны з “беларускамоўных” гарадзенцаў паводле веравызнання з’яўляліся праваслаўнымі⁷.

Адным з галоўных крытэрыяў беларускасі становіцца мова

“Горад, — трапна адзначыў нямецкі даследчык Райнэр Лінднэр, — як камунікацыйны цэнтр, як месца абмену ідэямі і інтэлектуальны базіс любой нацыі ў гэты час не знаходзіўся ў распараджэнні беларусаў; дакладней кажучы, беларусы не маглі выкарыстаць горад як прастору стварэння супольнасці”⁸. В. Ластоўскі згадваў пра “польскі” і “расейскі” лагеры, якія ваююць на Гарадзеншчыне паміж сабой за “душу беларуса”, адзначаючы, што “людзей, каторыя бы адносіліся справядліва да адраджэння беларускага народу, тут (...) прыходзілася спатыкаць менш, чым у іншых мейсцах”⁹. Пры гэтым расійскаму кіраўніцтву заставалася толькі шкадаваць, што такі “благодатны этнаграфічны матэр’ял” як беларусы “не быў выкарыстаны ў дастатковай ступені”¹⁰.

Само разуменне беларускасі ў яе розных праяўленнях знаходзілася ўвесь час у працэсе “рэканструкцыі”¹¹. Чэслаў Мілаш пісаў: “Прызна-

⁷ Соркіна І. Насельніцтва Гародні паводле апублікаваных матэрыялаў Першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г. // Гарадзенскі палімпсест ХП–ХХ стст. Горадня – Беласток, 2008. С. 115, 118–119.

⁸ Лінднэр Р. Гісторык і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі ХІХ–ХХ ст. СПб., 2003. С. 31–32.

⁹ Цыт. паводле: Смалянчук А. Горадня і гарадзенцы 1911–1915 гг. на старонках “Нашай Нівы” // Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры ХVІ–ХХ ст. Мінск, 2011. С. 409–410.

¹⁰ Отдел редких книг и рукописей библиотеки Литовской АН. Ф. 43. Д. 25167. Л. 7 об.

¹¹ Гл.: Меджеський В. Селяни у націотворчих процесах Цэнтральнай і Східнай Еўропы у другой паловіні ХІХ – на пачатку ХХ століття // Украіна модерна. Львів, 2001. № 6. С. 63.

юся, што беларусы да гэтага часу застаюцца для мяне загадкай. Вялікі абшар, заселены прыгнечанай масай, якая размаўляе на мове, якую можна акрэсліць як своеасаблівы мост паміж польскай і рускай, з нацыянальнай свядомасцю як самым познім творам нацыянальных рухаў у Еўропе, з граматыкай, якая паўстала толькі ў XX стагоддзі. У гэтым выпадку мы сустракаем неадкладнасць кожнага тлумачэння, дэфініцыі”¹².

У выніку адным з галоўных крытэрыяў беларускасці становіцца менавіта мова. Той жа Вацлаў Ластоўскі ў нататках “З падарожжа па Гродзеншчыне” ўпэўнена сцвярджаў, што “...сам жэ фундамент Гóрадні і аколiцы яго, заселены беларусамi, як i тысячу гадоў таму назад”¹³.

Яшчэ больш дакладна на гэты конт выказалася М. Канапніцкая ў адным са сваіх лістоў: “Гародня – пашкадуй Божа! (...) Тое, што там нарадзіцца калісці паміж народамі – ня будзе Польшчай ці Літвой, але Беларусыю. Гістарычныя рысы знішчаць час і няволя; застануцца рысы этнаграфічныя...”¹⁴.

У адрозненне ад Вільні, дзе сфармавалася бесперапынная традыцыя беларускага нацыянальнага руху, у Гародню беларускае адраджэнне прыходзіла хвалямі, знаходзячы з кожным разам усё большую колькасць прыхільнікаў. Гісторыю паўстання “адраджэнцкага руху” на Гародзеншчыне пазней паспрабаваў аднавіць у сваім артыкуле Ул. Крынскі (пад гэтым псеўданімам, хутчэй за ўсё, хаванься мясцовы беларускі дзеяч Уладзімір Курбскі, пра якога будзем казаць далей). «Яшчэ падчас паўстання 1863 году Гародня была сядзібай Кастуся Каліноўскага, — пісаў ён, — які да пакліканьня яго на становішча дыктатара Беларусі і Літвы быў гародзенскім ваяводай. (...) Пашыраныя тут у вялікіх колькасцях экзэмпляры “Мужыцкай Праўды” і іншых выданняў у беларускай мове ўзмацоўвалі ў шырокіх масах беларускага сялянства й дробнай шляхты сьвядомасць нацыянальнай адасобленасці. Гэта спрычынілася да таго, што распачаты Каліноўскім рух, пасля таго як паўстанне было задушана, не загінуў, а паўстанчыя традыцыі і ідэя беларускага сэпаратызму перахоўвалася тут яшчэ доўгія гады...»¹⁵.

¹² Miłosz C. *Rodzina Europa*. Kraków, 2001. S. 69.

¹³ Смалянчук А. Гародня і гарадзенцы 1911–1915 гг. на старонках “Нашай Нівы”. С. 419.

¹⁴ Цыт. паводле: Romanowski A. *Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*. Kraków, 2003. S. 325–326.

¹⁵ Тут і далей беларускія цытаты даюцца на мове арыгіналу: Крынскі Ул. *Адраджэнскі рух у Гародзеншчыне*. С. 4

Па-новаму гэтая “ідэя” выявілася запатрабаванай напярэдадні першай расійскай рэвалюцыі¹⁶. Сто гадоў назад мясцовы беларускі нацыянальны рух нараджаўся ў цеснай сувязі з польскімі сацыялістамі. Яшчэ ў 1904 годзе Яніна Міхноўская, гаспадыня маёнтка Міневічы і актыўная дзяўчка ППС (партыйны псеўданім “Пані”), склала ў Гародні першыя агітацыйныя брашурны на беларускай мове: “Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць”, “Царская гаспадарка”, “Настаў час” і інш. Гэтая літаратура, як згадваў пазней яе сябра па партыі Б. Шушкевіч, адрасавалася для “праваслаўных у сёлах, якія знаходзіліся пад уплывам папоў ды народных школ і не ўмеўшых чытаць па-польску” і ўласна для іх і была перакладзена на “простую” мову.

Была нават створана Сацыялістычная партыя Белай Русі. Аднак спроба распаўсюджаць беларускамоўныя пракламацыі сярод вёсак на правым беразе Нёмана — ад Адамавічаў і Сапоцкіна — нечакана сутыкнулася з непрыняццем самімі сялянамі. “Тут жыве насельніцтва, — пісаў Б. Шушкевіч, — якое на штодзень выкарыстоўвае паміж сабой беларускую мову, а на рынку і каля касцёла — польскую. У большасці гэта перавадныя ў праваслаўе ўніаты, з-за чаго гэтая амаль 35-тысячная маса была ў маўклівай апазіцыі да царквы і ўрада. І лічыла сябе палякамі...”. Затое гэтыя пракламацыі з ахвотаю бралі жыхары з ваколіц Скідзеля і Азёр¹⁷. На гэты ж час прыходзяцца і першыя звесткі пра дзейнасць у годзе і павеце Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ).

Фактычна, аднак, да нацыянальна-творчых цэнтраў беларускага адраджэння Гародня далучаецца толькі восенню 1909 года, калі пад кіраўніцтвам ксяндза-каноніка Бернардзінскага кляштара Францішка Грынкевіча навучэнцы старэйшых класаў мясцовых гімназій (усяго каля дзесяці чалавек) заклалі Гарадзенскі гурток беларускай моладзі “Хатка”.

Паводле ксяндза Адама Станкевіча, на працягу наступных пяці гадоў асоба кс. Грынкевіча была асобай цэнтральнай і адзінай, якая будзіла і арганізоўвала ў Гародні беларускі рух¹⁸. Фактычна айцец Францішак апекаваўся арганізацыяй усяго два гады, прымаючы

¹⁶ Ніка. Аб працы у Гарадзеншчыне // Сын Беларуса. 1924. № 35. С. 3—4.

¹⁷ Turonek J. Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 23—24; Пяткевіч А. Літаратурная Гродзеншчына. Мінск, 1996. С. 16; Черепица В. Не потеряй свящую нить: История Гродненщины XIX—XX столетий в событиях и лицах. Исследования, документы, комментарии. Гродно, 2003. С. 277, 280.

¹⁸ Stankievič A. Biełaruski chryścijanski ruch (historyčny narys). Vilnia, 1939. S. 46—47.

Францішак Грынкевіч сярод родных

актыўны ўдзел непасрэдна ў яе дзейнасці. Сам гурток нагадваў зямляцтва, аб'яднаўшы ў асноўным вучняў гарадзенскіх гімназій, якія паходзілі з Саколышчыны. Згодна з А. Станкевічам, да “Хаткі” належала шмат дзяцей засценкавай шляхты, а агульныя настроі былі народніцка-краёвья¹⁹. Сябры гуртка паставілі сабе за мэту пашырэнне нацыянальнай культуры і папулярызаванне народнай традыцыі. Згодна са сваім статутам арганізацыя займалася “пазнаннем і апрацоўкай роднай мовы, вывучэннем геаграфіі і гісторыі Беларусі”²⁰.

Праца першай у Гародні беларускай арганізацыі пачалася са стварэння ўласнай бібліятэкі, куды сябры гуртка ахвяравалі гадавік “Нашай Нівы”, кніжкі Ф. Багушэвіча і “Люд беларускі” А. Федароўскага. Была наладжана сувязь з пецябургскай суполкай “Загляне сонца і ў наша ваконца” і віленскай беларускай кнігарняй. Завяліся кантакты і з іншымі беларускімі суполкамі, ладзіліся беларускія вечарыны, лекцыі²¹. «Горад гэты беларускі, — пісала “Наша ніва”, — але дагэтуль аб беларусах нешта мала было чуць, і толькі цяпер пачалі яны тут будзіцца. Спачатку, праўда, ішло туга, але пасля штораз болей і болей пачалі цікавіцца беларускім адраджэннем, і вось цяпер ужо маем нямала беларусаў, каторыя душой і сэрцам прыналежаць да сваей бацькоўшчыны...»²².

Такая цікавасць да мясцовай беларускай арганізацыі з боку нацыянальнай газеты была зразумелай. «Хіба не будзе перабольшваннем

¹⁹ Ibid. S. 46–47.

²⁰ Ляхоўскі У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў, Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-ой палове XIX ст. — 1-ай палове XX ст. (да 1939 г.). Беласток, 2012. С. 45.

²¹ Głogowska H. Kołbas našaj nivy // Czasopis. 2003. Nr 7–8; Смалянчук А. Гарадзенскі гурток беларуская моладзі // Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства. Гродна, 1990. С. 34–36.

²² Наша ніва. 1910. № 13.

сцвярджэнне, — піша гісторык Алесь Смалянчук, — што напрыканцы разглядаемага перыяду [маецца на ўвазе апошнія дзесяцігоддзе Расейскай імперыі. — *А. Ч.*] “Наша Ніва” распачала пэўную нацыянальную прыватызацыю Горадні. Амаль усе падзеі культурнага жыцця горада, якія асвятляліся на старонках газеты, былі звязаны толькі з беларускім Адраджэннем. Рэдакцыя неаднаразова ўжывала выраз “наш горад”, а В. Ластоўскі ўпершыню паспрабаваў з дапамогай гістарычных аргументаў даказаць спрадвечную беларускасць Горадні. (...) Нават рэзкая крытыка праяваў сацыяльнай і нацыянальнай пасіўнасці тутэйшых беларусаў не парушала агульнай карціны беларускай Горадні і беларускай Гарадзеншчыны, бо крытыка адбывалася ў межах нашаніўскай “беларускай парадыгмы”. “Свае” крытыкавалі “сваіх”, а “чужыя” папросту выдаляліся з вобразу беларускай Горадні»²³.

Аднак падобная “прыватызацыя” непазбежна ўплывала на падзеі ўнутры самой арганізацыі. Так, напрыклад, для кс. Ф. Грынкевіча галоўным з’яўлялася ўмацаванне хрысціянства, тады як беларуская нацыянальная ідэя, як і ўсялякая іншая, у яго разуменні самаэтай быць не магла. У выніку ён паступова адыходзіць ад працы ў арганізацыі, пасля чаго гурток фактычна распаўся²⁴...

З пачаткам Першай сусветнай вайны горад і ваколіцы перажылі дзве вялікія эвакуацыі. Тут з’яўляецца першая легальная беларуская ўстанова — Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Усяго паўстала два яе аддзяленні — у Гожа (старшыня — ксёндз Вайткевіч) і Друскеніках. Акрамя таго, планавалася адкрыць прад-

Гурток беларускай моладзі ў Горадні

²³ Смалянчук А. Горадня і гарадзенцы 1911–1915 гг. С. 416.

²⁴ Смалянчук А. Гарадзенскі гурток беларускай моладзі... С. 36–37.

стаўніцтва ў Кузніцы, Саколцы, Крынках і Сухаволі, аднак гэтыя планы не здзейсніліся)²⁵.

Кароткую гісторыю нямецкай акупацыі пераказваў пазней у сваім фельетоне пісьменнік Аркадзь Бухаў: “Гародня — невялікі, вельмі чысценькі і ўтульны гарадок з надзвычай дзіўнай палітычнай гісторыяй. У некалькіх словах яна зводзілася да наступнага: спачатку з Гародні вельмі шмат хто сыходзіў, а пасля туды шмат хто прыходзіў. Перш за ўсё ў Гародні знікла яўрэйскае насельніцтва і было зроблена гэта па экстраным патрабаванні расійскіх уладаў, якія, верагодна, меркавалі, што тэрміновае высяленне яўрэяў можа замяніць недахоп снарадаў і няслушныя стратэгічныя планы Генеральнага штаба. Калі ж высветлілася, што нават прыставы, якія высялялі яўрэяў, былі не ў стане дапамагчы ў гэтай сітуацыі, пачалі рабіць уцекачоў з мясцовых палякаў. Палякі з’ехалі, а за імі пакінулі горад і чыноўнікі. Словам, з горада, здаецца, былі выселены і зышлі ўсе... Пасля ў Гародню пачалі прыходзіць. Гэта была сплашная паласа сучэльных прыходаў, вельмі цяжкіх для гарадскога арганізму. Спачатку, канешне, прыйшлі немцы. Што яны рабілі — здагадацца няцяжка. Выкарысталі дзікія каштаны [для павешання людзей. — А.Ч.], прымусілі парамантаваць тратуары. Вынішчылі бадзяжных сабак, увялі карткавую сістэму...”²⁶.

Пад нямецкім панаваннем колькасць жыхароў Гародні зменшылася больш чым на палову²⁷. Згодна з нямецкім перапісам, на 1 чэрвеня 1916 года з 24460 жыхароў Гародні беларусамі сябе лічылі 465 чалавек, рускімі — 570, палякамі — 7560, яўрэямі — 15537, іншай нацыянальнасці — 328²⁸. Як заўважыў адзін з мясцовых польскіх дзеячаў: “Выезд з Гародні вялікай колькасці асоб з інтэлегенцкіх колаў,

²⁵ Lietuvos centrinis valstybes archyvas (далей — LCVA). F. 361. Ap. 5. B. 2. L. 1; B. 13. L. 8; Черепица В. Не потеряй связующую нить... С. 238.

²⁶ Бухов А. Кусочек воспоминаний. Фельетон. http://www.russianresources.lt/archive/Buhov/Buhov_2.html / Дата доступу: 28.02.2015.

²⁷ Studnicki W. Kolonizacja i rozwój gospodarczy naszego Wschodu // Wschód Polski. 1921. № 6–7. S. 277; № 8–9. S. 405, 406, 410.

²⁸ Przegląd statystyczny m. Grodno za lata 1924, 1925 i 1926. Grodno, 1928. S. 2.

Навучэнцы гарадзенскіх гімназій — сябры Гуртка беларускай моладзі

асабліва прафесійнай інтэлегенцыі, вельмі негатыўна адбіўся на інтэлектуальным узроўні горада і ваколіц”²⁹.

Нямецкае бачанне будучыні горада было цьмяным. Першапачаткова лічылася, што ён перайшоў да Германіі толькі пад часовае кіраванне³⁰. Ён становіцца цэнтрам аднаго з шасці адміністрацыйных акругаў на Усходнім фронце, якія пазней былі зведзены ў тры вялікія адзінкі — “Курляндзя”, “Беласток-Гародня” і “Літва”³¹. Сама акупацыя падавалася новай уладай як культурная місія.

У выніку грамадская прастора стала адкрытай для новых эксперыментаў! «Толькі Першая сусветная вайна вызваліла беларускае нацыянальнае жыццё ў Гарадні ад падпольнае нелегалішчыны й вывела на шырокі сьвет, — пісала газета “Новая дарога”. — Гэтыя магчымасці адчыніліся з прыходам немцаў, але ўмовы працы, на жаль, былі вельмі цяжкімі. Перадусім бракавала людзей. Расейцы, адступаючы, вывезлі

²⁹ Nad Niemnem. Grodno, 1917. S. 118.

³⁰ Гародня 1916 г. на старонках Дзённіка ротмістра Курта Кларота (падрыхтоўка да публікацыі А. Смаленчука) // Горад Святога Губерта: зборнік крэязнаўчых артыкулаў. Вып. 6. Гародня, 2012. С. 52.

³¹ Баціс М. OberOst і нямецкая акупацыя Гародні ў Першую сусветную вайну паводле Дзенніка Курта Кларота // Гістарычны альманах. Т. 18. Гродна, 2012. С. 45.

Першая беларуская школа ў Гародні. Уцэнтры сядзяць настаўнікі А. Грыкоўскі і Т. Станішэўская. Прыкладна 1917 г.

з сабою шмат беларускага жыхарства, перадусім інтэлігэнцыю. Частка сяброў вучнёўскага гуртка гэтак сама эвакуавалася...»³².

“Беларуская думка” выказвалася на гэты конт яшчэ больш стрымана: “Гародня ў той час з беларускага боку была пустэльніяй. Свядомая беларуская моладзь з надыходам немцаў была або вывезена, або сама выехала і рассыпалася па ўсходняй Беларусі і Маскоўшчыне. У Гародні бушавала польская чорная сотня, якая, карыстаючыся з прыходу немцаў, захацела спаланізаваць гэтае спрадвечнае беларускае места і з гэтай мэтай натужала ўсе свае сілы. Над усім беларускім быў здзек. З другога боку, праваслаўная царкоўная служба (псаломшчыкі і інш.), што асталася пасля выехаўшых у Маскоўшчыну праваслаўных свяшчэннікаў, пры сваім фанатызме і цемнаце была найвялікшым прыяцелем усяго маскоўскага і непрыяцелем беларускага, што пры тым уплыве на народ, які гэная служба мела падчас нямецкай акупацыі, перадавалася і самому народу...”³³.

Тым не менш, пры згодзе акупацыйных уладаў ужо ў красавіку 1916 года ў горадзе была адкрыта беларуская школа. “Першыя пачаткі

³² Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне. С. 4.

³³ Беларуская думка. 26.05.1919. № 13. С. 1–2.

ня былі лёгкімі, — згадаў Ул. Крынскі. — Шмат трэба было перамагчы труднасьцяў, звязаных з арганізацыйным маэнтам у ваенных абставінах. Арганізатар і кіраўнік школы Александр Грыкоўскі й яго найбліжэйшыя супрацоўнікі вучыцялі Станіслаў Качынскі й Вера Краўцэвічанка паклалі шмат ахвярнай працы, маладога запалу й энэргіі, каб школа паўстала, разьвівалася й трывала за іх пачынам яшчэ доўгія гады...»³⁴.

На канец акупацыі тут дзейнічала тры класы. «Як прыемна, як хораша было на сэрцы, — згадаў пазней урокі ў першай беларускай школе карэспандэнт “Беларускай Нівы”, — чуць першыя дэкламацыі вершаў у родным слове, або сьпеў харавых мелодзіяў. Дзеці былі захоплены навукаю; мімавольна вычувалася стараннасьць і зразуменне навукі і яе багацце. Тут не было пераафарбоўкі духа ў дзяцей, але самастойна кавалася і расла любоў да матчынага слова, да бацькоўскай гутаркі...»³⁵.

“Гэты малады ідэаліст, — пісаў Ул. Крынскі пра А. Грыкоўскага, — працаваў, не пакладаючы рук; ён быў усюды, дзе таго вымагала дабро беларускай нацыянальнай справы; ён вынес на сваіх плячох увесь цяжар піянерска-арганізацыйнага пачыну...»³⁶. Па ініцыятыве беларускага настаўніка ў горадзе паўстае сувязь культурна-нацыянальнага адраджэння Беларусі. Спачатку сувязь з’яўлялася толькі філіялам Віленскай арганізацыі і ахоплівала ўсяго каля дзесяці чалавек.

Якія ўнутраныя перажыванні падштурхнулі кожнага з іх да нацыянальнай ідэі? Што сталася той сапраўднай прычынай, якая прымусіла іх шукаць уласны, беларускі шлях і адмовіцца ад спакусы залічыць сябе да палякаў, рускіх ці проста застацца ў “тутэйшых”? Зараз вельмі цяжка ўявіць сабе гэтае згуртаванне людзей, звязаных паміж сабой толькі ідэяй беларускасці, якую, хутчэй за ўсё, яны самі разумелі па-рознаму. Аднак падзеі развіваліся такім чынам, што амаль адразу дзейнасць арганізацыі выйшла за межы выключна адной асветы, як гэта планавалася спачатку.

**Пры згодзе нямецкіх
акупацыйных уладаў
ужо ў красавіку
1916 года ў горадзе
была адкрыта першая
беларуская школа**

³⁴ Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне... С. 4.

³⁵ Наддэманец. Што было і што ёсць // Беларуская Ніва. 09.12.1925. № 7. С. 2.

³⁶ Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне... С. 4.

“На долю Сувязі, — працягвае Ул. Крынскі, — выпала цяжкое заданьне бараніць беларускую нацыянальную справу ў Горадзеншчыне ў той адказны момэнт, калі вырашаўся лёс гэтай зямлі... Асабліва ўзмоцнілася гэтая арганізацыя ў 1918 годзе, калі пачалі вяртацца ў край рэпатрыянты, а сярод іх шмат сьвядомых беларусаў”. Аўтар адзначае, што “абвешчаньне незалежнасьці Беларускае Народнае Рэспублікі (...) прыняло тутэйшае грамадзтва з вялікім задаваленьнем, а вэстка аб гэтым адбілася гулкім рэхам у самай глухой правінцыі...”. Каб весці палітычную барацьбу і змагацца за ўплывы, неабходна было выступаць ад імя ўсяго народа, таму Сувязь змяніла назву на Гарадзенскі беларускі нацыянальны камітэт³⁷.

У далейшым ён дзейнічаў як прадстаўнічы орган Віленскай беларускай рады. Верагодней за ўсё, акрамя А. Грыкоўскага ў кіраўніцтва камітэта ўвайшлі Андрэй Якубецкі, які яшчэ да вайны скончыў Свіслацкую настаўніцкую семінарыю, і Янка Натусевіч, былы сябра Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі³⁸. Прыкладна тады ж былыя расійскія чыноўнікі, вайскоўцы і прадстаўнікі праваслаўнай царквы, якія паспелі вярнуцца ў горад з бежанства, ствараюць Гарадзенскую рускую ўправу, галоўнай мэтай якой першапачаткова з’яўлялася “аб’яднаць мясцовае рускае праваслаўнае насельніцтва для абароны ўласных нацыянальных, рэлігійных і грамадскіх інтарэсаў”³⁹.

Рэвалюцыя ў Германіі прынесла для Гародні спадзяванне на хуткае заканчэньне нямецкай акупацыі і паставіла перад пакутлівым пытаннем, каму будзе належыць гэты край пасля вайны. Як іранічна адзначала мясцовая газета: «Горад наш спакойна займаўся звычайнымі для апошняга часу справамі — спекуляцыяй... І раптам прыйшла “трывожная” вэстка: вайна скончылася...»⁴⁰. Канец вайны прайшоў, з аднаго боку, пад знакам масавага вяртаньня бежанцаў і ваеннапалонных, а з іншага — у чаканні ўсталяваньня новай улады.

Ужо было абвешчана пра стварэньне Літоўскай дзяржавы, да якой Гародня фактычна адышла паводле ўмоў Берасцейскага міру. Вось толькі з моманту, калі параза Нямецчыны ў вайне стала непазбежнай,

³⁷ У склад Сувязі ўваходзілі: Аляксандр Грыкоўскі, старшыня, Янка Натусевіч, Уладзімір Курбскі (Кузняцоў), Рыгор Злоцкі, Лукаш Дзекуць-Малей, Андрэй Якубецкі і Станіслаў Качынскі: Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Горадзеншчыне... С. 4—6.

³⁸ Беларуская думка. 26.05.1919. № 13.

³⁹ Наше утро. 1918. № 9.

⁴⁰ Наше утро. 01.01.1919. № 1. С. 2.

Былы Барыса-Глебскі манастыр у Гародні. Панарамны від.

літоўская Тарыба павінна была знайсці моцныя аргументы, каб пераканаць Антанту ва ўласных правах на гэтыя тэрыторыі⁴¹.

Каб прэзэндаваць на большую частку Гарадзеншчыны, літоўцам неабходна было стварыць беларускае прадстаўніцтва пры ўласным урадзе. Афіцыйна ініцыятарам перамоў выступіла Віленская беларуская рада. У выніку ў склад Тарыбы ўвайшлі шэсць дэлегатаў ад Віленскай рады на чале з В. Ластоўскім, якія стварылі Беларускае прадстаўніцтва. Ужо 1 снежня 1918 года арганізоўваецца беларуская секцыя літоўскага Міністэрства абароны і адмысловае Міністэрства беларускіх спраў, якое ўзначаліў Язэп Варонка — адзін з ініцыятараў абвяшчэння БНР. Першапачаткова новапаўсталае міністэрства мела статус аўтаномнай адзінкі з урадавай беларускай мовай і паўнамоцтвамі для арганізацыі мясцовай адміністрацыі⁴².

Адначасова ўступныя перамовы вяліся паміж літоўскім урадам і ўласна прадстаўнікамі гарадзенскіх арганізацый. Праўда, спачатку прыехаўшы з Гародні ў Вільню, віцэ-старшыня Гарадзенскай управы У. Боеў меў прапанаваць супрацоўніцтва Віленскай беларускай радзе,

⁴¹ Purickis J. Lituanien et le gouvernement de Gardinas. Lausanne, 1918. P. 13.

⁴² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). Ф. 325. Воп. 1. Спр. 53. Арк. 41–45.

Янка Натусевіч

на што атрымаў катэгарычную адмову — Рада патлумачыла гэта тым, што ў Гародні ўжо існуе Беларускі нацыянальны камітэт. Тады дэлегацыя Управы звярнулася да міністра беларускіх спраў. Ужо пасля гэтага У. Боеў зноў выходзіць на кантакт з Віленскай беларускай радай. На гэты раз Рада згадзілася, пра што паведаміла Тарыбе. На пасяджэнні Савета міністраў Літвы старшыня ўрада А. Вальдамарыс дакладваў аб перамовах з дэлегацыяй беларускіх арганізацый з Гародні. Гарадзенскія “рускія” таксама, як і беларусы, прызнавалі незалежнасць

Літвы і пагадзіліся ўвайсці ў склад Тарыбы. Праўда, Міністэрства беларускіх спраў распачало прызначэнне павятовых камісараў на Гарадзеншчыне толькі з другой паловы снежня⁴³.

Тым часам, карыстаючыся разгубленасцю нямецкіх ваенных уладаў, у горадзе арганізоўваюць Польшкі дэмакратычны камітэт і пачынаюць падрыхтоўку да правядзення павятовага з’езда нацыянальных радаў з мэтай абвясціць пра ўваходжанне Гарадзеншчыны ў склад Польшчы. Атрады польскай самаабароны часова займаюць Сапоцкін, Індуру, Масты, а ў самой Гародні ўтвараецца Саюз вайсковых палякаў і Самаабарона Гарадзенскай зямлі⁴⁴.

У канцы лістапада 1918 года на загад кіраўніка нямецкай адміністрацыі ствараецца Часовы камітэт па прыняцці гарадской гаспадаркі з рук акупацыйных уладаў, у які ўвайшлі прадстаўнікі ад розных нацыянальнасцяў⁴⁵. Ужо з першага дня свайго існавання Часовы камітэт ператвараецца ў арэну жорсткай палітычнай барацьбы. Іншага і немагчыма было чакаць, калі нават яго старшыня Эдвард Лістоўскі быў сябрам падпольнай Польскай вайсковай арганізацыі⁴⁶! Пашырэнне літоўскіх уплываў у горадзе не сустрэла разумення і пад-

⁴³ НАРБ. Ф. 458. Воп. 1. Спр. 7. Арк. 7; Архівы БНР. Кн. 1. Т. 1. С. 296–297, 299, 314; Турук Ф. Белорусское движение. М., 1921. С. 122.

⁴⁴ Czerniakewicz A. Przejmowanie władzy przez Polakow w Grodnie (koniec 1918 r. – kwiecień 1919 r.) // Początki niepodległości. Białystok, 1998. S. 43.

⁴⁵ Przegląd statystyczny m. Grodna za lata 1922 i 1923. Grodno, 1925. S. 4.

⁴⁶ Jednodniowka kola związku P.O.W. Grodno, 1936. S. 28.

трымкі з боку органаў мясцовага самакіравання. Нават нямецкія ўлады, якія фактычна выступалі на баку літоўскага ўрада, выглядалі тут зусім бездапаможнымі⁴⁷.

Дзеянні польскай часткі грамадства выклікалі ўздзям і сярод мясцовых прываслаўных жыхароў. Неўзабаве па ініцыятыве Управы і епіскапа Уладзіміра, кіраўніка Гарадзенскай і Холмскай епархіі, пачынаецца падрыхтоўка склікання з'езда прываслаўнага насельніцтва Гарадзенскай губерні. Адкрыўся з'езд у будынку Барыса-Глебскага манастыра 1 снежня 1918 года. У ім прымала ўдзел больш за 200 дэлегатаў з Гарадзенскага, Сакольскага, Беластоцкага і Ковенскага павеатаў⁴⁸.

Толькі некалькі чалавек адкрыта выступілі ў абарону беларускасці. Гэта былі прадстаўнікі Гарадзенскага беларускага нацыянальнага камітэта — Янка Натусевіч і Андрэй Якубецкі. Апошні папярэдзіў сход, што Управа намагаецца раскалоць беларусаў на прываслаўных і каталікоў. “Я заклікаю з'езд запомніць мае словы. Мы пойдзем не за прываслаўнымі папамі, не за рымскімі папамі, а будзем аб'ядноўвацца!” “Мы — гаспадары гэтай зямлі!”, — дадаў Янка Натусевіч⁴⁹.

Аднак большасцю галасоў з'езд выказаўся за аб'яднанне Гарадзеншчыны з Літвой на правах аўтаноміі. Падобная змена ў поглядах былых русіфікатараў, якія яшчэ нядаўна грудзямі стаялі за «адзіную і непадзельную Расію», у першую чаргу тлумачылася спадзяваннем на фінансавую дапамогу з боку літоўскага ўрада. Аднак і ім прыйшлося лічыцца з часам. У выніку Управа змяніла назву з “рускай” на “беларускую”⁵⁰. Заключная рэзалюцыя сходу ўсхваляла “свабоду, роўнасць, братэрства, Беларускую Управу” і заклікала: “Жыве адзінства беларусаў-каталікаў і беларусаў-прываслаўных!”⁵¹.

11 снежня ў горад прыязджае Пётр Крэчэўскі, прызначаны ў Міністэрстве ўнутраных спраў камісарам Гародні і Гарадзенскага павеата⁵².

⁴⁷ Наше утро. 1918. № 11.

⁴⁸ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. 5999. Оп. 1. Д. 1. Л. 1.

⁴⁹ ГАРФ. Ф. 5999. Оп. 1. Д. 1. Л. 20.

⁵⁰ Наше утро. 1918. № 7; № 14.

⁵¹ ГАРФ. Ф. 5999. Оп. 1. Д. 1. Л. 21.

⁵² Наше утро. 1918. № 4; № 5.

На канец 1918 года ў Гародні існавала ўжо тры арганізацыі, якія насілі назву “беларускіх”

Гарадзенскі беларускі нацыянальны камітэт пачынае падрыхтоўку да склікання ўласнага з’езда. Першапачаткова ён планаваўся як “Устаноўчы сойм прадстаўнікоў беларускага сялянства Гарадзенскай губерні і Аўгустоўскага павега”. “Аднак ад пачатковага пляну склікання з’езда з цэлай Гарадзеншчыны, — згадваў пазней Ул. Крынскі, — прыйшлося адмовіцца з прычыны матарыяльных перашкодаў і недахопу часу, а абмежаванца павятовым зездам...”⁵³. “Прачніцеся, браты сяляне! — заклікала набраная кірыліцай і лацінкай улётка. — Нішто ня можа затрымаць вас ад пасылкі дэлегатаў на Зьезд. Гляньце навокал! Усе народы ўзяліся за свае справы. Нельга чакаць і нам...”⁵⁴.

Сход адбываўся ў залі афіцэрскага казіно з 15 па 16 снежня 1918 года пры старшынстве А. Смоліча як прадстаўніка ўрада БНР. Дэлегатаў на яго сабралася няшмат. Самі арганізатары тлумачылі гэта тым, што напярэдадні нямецкія ўлады закрылі чыгунку⁵⁵. На з’ездзе разглядаўся цэлы шэраг пытанняў: пра палітычнае становішча, стварэнне агульнабеларускай арганізацыі, зямлю, дапамогу ахвярам вайны і адкрыццё школ. У прынятай канчатковай рэзалюцыі абвешчалася, што “беларускі народ павінен быць цэлым і ні ад кога незалежным. Сваіх правоў ён будзе дабівацца разам з суседнімі дэмакратычнымі народамі, а перадусім з народамі літоўскім”. Замест Губернскай рады была створана Павятовая сялянская рада: “Зьезд аднадушна стануў на грунце беларускае незалежнасці й, выбраўшы сваім выканаўчым ворганам Беларускаю Павятовую Сялянскую Раду, пакінуў ёй наказ бараніць адраджэнскую й незалежніцкую справу ўсялякімі сродкамі, з якога б боку не пагражала небяспека...”⁵⁶.

Такім чынам, на канец 1918 года ў Гародні існавала ўжо тры арганізацыі, якія насілі назву “беларускіх”: Нацыянальны камітэт, губернская Управа і Сялянская павятовая рада. Незразумелым было толькі, у чых руках застанецца сапраўдная ўлада пасля адыходу нямецкіх войскаў...

⁵³ Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне... С. 4.

⁵⁴ Адраджэнне. Гістарычны альманах. Мінск, 1995. С. 243–244.

⁵⁵ НАРБ. Ф. 60. Воп. 3. Спр. 456. Арк. 30–35 адв., 41 адв., 45 адв.—49.

⁵⁶ Крынскі Ул. Адраджэнскі рух у Гарадзеншчыне... С. 4–5.

Раздзел II

ПРЫТУЛАК ВЫГНАНЦАЎ

*Вітай жа, Горадзен, дзяціну
Тваіх муроў, тваеі ральлі.
Хоць ты прытулішчам будзь сыну —
Выгнанцу роднае зямлі!*

М. Краўцоў “Паварот да Горадна” *

Трэці па ліку ўрад БНР быў сфармаваны ў кастрычніку 1918 года. Пасля заняцця бальшавікамі Мінска ён пераязджае ў Вільню. Абставіны складваліся такім чынам, што зараз лёс Беларусі залежаў ад прызнання яе правоў на незалежнае існаванне краінамі — пераможцамі ў Першай сусветнай вайне. Іх кіраўнікі павінны былі сабрацца на мірнай канферэнцыі ў Парыжы. Беларусы мелі добрую нагоду заявіць пра сябе, накіраваўшы ў Францыю ўласную дэлегацыю. Ад яе прысутнасці і здольнасці пераканаць Антанту ў дзяржаватворчых магчымасцях уласнага народу, па сутнасці, залежала, ці атрымае БНР прызнанне і падтрымку вялікіх дзяржаў, а разам з імі — шанец трапіць на палітычную карту пасляваеннай Еўропы.

Трэба памятаць, што найбліжэйшыя суседзі Беларусі з задавальненнем скарысталіся б магчымасцю самім прадстаўляць беларусаў на канферэнцыі, каб ад іх імя прасоўваць свае інтарэсы. Гэта была своеасаблівая гонка, хто хутчэй трапіць у Парыж і пачне дыпламатычную працу, якую беларусы пакуль што прайгравалі. Прычыну, з якой кіраўніцтва БНР марудзіла з адпраўкай уласнай дэлегацыі, можна

* Звон. 19.10.1919. № 27.

*Антон Луцкевіч –
старшыня ўрада БНР у 1919 г.*

звесці да аднаго слова – грошы. Удзел у канферэнцыі быў справай дарагой і патрабаваў вялізных сродкаў, якіх урад А. Луцкевіча не меў. У той час, калі большая частка Беларусі апынулася пад бальшавікамі, адзінай крыніцай фінансавання гэтай важнай справы магла стаць замежная дапамога. Фактычна яна магла прыйсці з двух бакоў – з Украіны ці Літвы. Па дзяржаўную пазыку ў Кіеў былі высланы А. Цвікевіч і А. Смоліч. Адначасова беларусы звярнуліся па дапамогу да літоўскага ўрада¹.

Калі Чырвоная Армія пачала набліжацца непасрэдна да Вільні, узнікла пытанне: “Што рабіць далей?” Пайсці на супрацоўніцтва з бальшавікамі, як гэта зрабіла частка беларускіх дзеячаў, азначала б, па сутнасці, адмову ад ідэі ўласнай дзяржавы. Пераехаць у Коў-

на – амаль той жа вынік. Заставалася толькі перабрацца ў Гародню, дзе пакуль яшчэ знаходзіліся нямецкія войскі, і чакаць. Спачатку загадам Савета Міністраў Літвы сюды перанесла сваю працу Міністэрства беларускіх спраў, а ўжо 27 снежня 1918 года ў горад прыязджае старшыня ўрада БНР Антон Луцкевіч. Разам з ім у сцюдзёным, з пабітымі вокнамі, неацпеленым вагоне ехалі дзевятнаццаць чалавек: некалькі “скампраметаваных мінчукоў” – сябраў Рады БНР, службоўцы Міністэрства беларускіх спраў і проста маладыя хлопцы, што баяліся быць мабілізаванымі ў Чырвоную Армію...².

Пэўна, мы б ведалі значна менш пра далейшыя падзеі, калі б не дзённік самога А. Луцкевіча. Адрозна па прыбыцці ў Гародню стар-

¹ НАРБ Ф. 325. Воп. 1. Спр. 22. Арк. 131; Сідарэвіч А. З думай аб незалежнасці // Польшы. 1991. № 4. С. 205.

² Луцкевіч А. Дзённік // Польшы. 1991 № 4. С. 215.

шыню ўрада ў гатэлі ўжо чакалі П. Крэчэўскі, К. Езавітаў і іншыя беларусы, што паспелі прыехаць у горад за апошні час. Тут жа адбылося імправізаванае пасяджэнне, на якім абмяркоўвалася палітычная сітуацыя на Беларусі³. Старшыня Рады Міністраў БНР вырашыў накіраваць асноўныя намаганні на падрыхтоўку да Парыжскай канферэнцыі. Ён не збіраўся надоўга затрымавацца ў Гародні. Галоўнай справай для яго было атрымаць грашовую паказку. З гэтай нагоды А. Луцкевіч запісаў у дзённіку: “Выяснілі, што да Кіева праехаць можна, хіба скоро скарыстаемся з гэтай магчымасці”⁴. Яшчэ праз некалькі дзён у горад прыехаў Язэп Варонка, пасля чаго Міністэрства беларускіх спраў пачынае афіцыйна працаваць. Беларускія дзеячы зноў сабраліся ў нумары А. Луцкевіча для выпрацоўкі агульнай палітыкі. Аднак на афіцыйную канферэнцыю камісараў літоўскага ўрада А. Луцкевіч запрашэння так і не атрымаў⁵.

Мы б ведалі значна менш пра тагачасныя падзеі, калі б не дзённік Антона Луцкевіча

Беларускі прэм’ер-міністр намагаўся адысці ў цень з палітычнага жыцця горада. Ён працуе над дыпламатычнымі нотамі і адначасова перакладае кніжку М. Доўнар-Запольскага “Асновы дзяржаўнасці Беларусі”. Праўда, неафіцыйна А. Луцкевіч удзельнічаў у пасяджэннях Гарадзенскага БНК і Павятовай рады, займаўся арганізацыяй беларускай школы. Тады ж у яго нарадзілася ідэя закласці гарадскую арганізацыю Беларускай сацыялістычнай грамады⁶.

“Дзень цяжкі, сумны, — чытаем у дзённіку А. Луцкевіча запіс за 5 студзеня 1919 года. — Здаецца, у жыцці не меў горшага. А гэта толькі прадвеснік эмігранцкага жыцця. Усё, чым чалавек жыве, засталася недзе далёка, далёка. А ў будучыню веры няма, няма сіл верыць у што-колечы. Часы барацьбы за ідэалы мінуліся. (...) Нам пара зыходзіць са сцэны; патрэбны новыя людзі, людзі з моцнымі локцямі і кулакамі”.

³ Там жа.

⁴ Там жа. С. 217.

⁵ Там жа. С. 221.

⁶ 2 студзеня ад імя Рады Міністраў БНР міністру замежных спраў Польшчы з прычыны далучэння Сувалкаўскай губерні да Польшчы; 3 студзеня — супраць абвешчэння палякамі агульнай мабілізацыі ў Вільні і 8 студзеня — ноту пратэста дыпламатычным прадстаўнікам ЗША, Англіі, Францыі і Італіі ў Спа: За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Лёндан, 1960. С. 33–34.

*Гатэль «Еўрапейскі»,
у якім спыняліся беларускія дзеячы*

яча Вацлава Іваноўскага, некалькі разоў звяртаўся да А. Луцкевіча з прапановай выехаць у Варшаву для перамоў наконт уніі з Польшчай і сумеснай барацьбы супраць бальшавізму⁹. Відавочна, што палякаў непакоіла палітыка Коўна і ім хацелася выбіць “беларускую карту” з рук Літвы¹⁰.

Аднак сам горад наўрад ці заўважыў прыбышчце кіраўніка беларускага ўрада. У большасці яго жыхароў хапала сваіх паўсядзённых турбот. Яўрэйская частка насельніцтва была занята падрыхтоўкай да выбараў праўлення яўрэйскай гміны. Акрамя таго, напярэдадні адбылося пахаванне паэта Лявона Найдуса, развітацца з якім прыйшло некалькі тысяч чалавек¹¹.

6 студзеня Луцкевіч пісаў: “Цэлы дзень правёў у чорнай рабоце: пісанне адозваў, пісем і т.д. Цяпер справа грошы — гэта справа нашай урадавай акцыі наагул: калі іх не будзе, дык хоць ты варочайся ў Вільню і працуй толькі культурна. Так і зраблю, калі не здолеем скуль-небудзь дастаць пазыку...”⁷. У выніку ён пасылае ў Кіеў у якасці дыпкур’ера яшчэ аднаго міністра — Васіля Захарку, адначасова перадаўшы з ім паўнамоцтвы на атрыманне пазыкі ад украінскага ўрада⁸.

Прысутнасць беларускага прэм’ер-міністра ў Гародні заставалася вельмі важнай, і гэта добра разумелі ўсе зацікаўленыя бакі. Невыпадкова камісар польскага ўрада Станіслаў Іваноўскі — родны брат вядомага беларускага дзеяча

⁷ Луцкевіч А. Дзённік. С. 221.

⁸ НАРБ. Ф. 325. Воп. 1. Спр. 22. Арк. 28, 131; Луцкевіч А. Дзённік. С. 212.

⁹ Там жа. № 5. С. 178, 181—186.

¹⁰ Там жа. С. 185.

¹¹ Наше утро. 1919. № 1.

Адначасова ў горадзе пашыраюцца бальшавіцкія ўплывы. 7 студзеня А. Луцкевіч занатаваў у дзённіку: “Ранішнія газеты прынеслі вестку аб заняцці Вільні бальшавікамі. Пры іншых варунках гэта вызвала бы агульны сум, але цяпер мы шчыра цешымся: бо гэта ядыны ратунак ад польскага панавання...”. На наступны дзень у Гародні адбылася дэманстрацыя працоўных, прычым сябры Беларускага нацыянальнага камітэта і Павятовай рады віталі маніфестацыю, вывесіўшы чырвоныя сцягі¹².

Трохі пазней да крэпасці наблізіўся так званы Віленскі атрад Польскага войска. Паўстае рэальная пагроза заняцця горада палякамі¹³. Аднак замест гэтага 5 лютага 1919 года ў Беластоку была падпісана польска-нямецкая дамова, згодна з якой нямецкія ўлады пагадзіліся прапусціць польскія войскі праз Беласток, Гародню і Ваўкавыск на ўсход. Яшчэ праз пару дзён ужо ў самой Гародні абодва бакі заключылі дадатковае пагадненне, паводле якога Гарадзенскі павет да завяршэння эвакуацыі нямецкай арміі заставаўся б вольным ад польскіх войскаў¹⁴. Тым самым заняцце палякамі горада, па сутнасці, адкладвалася.

Беларускія арганізацыі ў Гародні працягвалі губляць адну пазіцыю за другой. На пачатку лютага 1919 года адбыліся выбары гарадскіх судзяў, якія гарадзенскі камісар П. Крэчэўскі паспрабаваў аспрэчыць, выдаўшы наступную адозву (мова арыгінала. — *А. Ч.*): “Часовы Літэўскі Урад. Міністэрства Беларускіх Спрау. На mocy пастановы Рады Міністраў і граматы міністра Беларускіх Спрау ад 20 студзеня гэтага року даводзіцца да ведама, што Літэўскім урадам назначаны ва ўсе паветы міравыя судзі. Усе іншыя, якія могуць з’явіцца на тэрыторыі Літэўскага гаспадарства судовыя установы, арганізаваныя не Літэўскім Урадам, лічацца сачінныя (...) Міністэрства Беларускіх Спрау П. Крэчэўскі”¹⁵.

Нічога дзіўнага, што з’яўленне П. Крэчэўскага на пасяджэнні Часовага камітэта, дзе ён хацеў ад імя Міністэрства заявіць пратэст суп-

Прысутнасць беларускага прэм’ер-міністра ў Гародні заставалася вельмі важнай

¹² Луцкевіч А. Дзённік. С. 221.

¹³ Strzembosz T. Saga o «Lupaszce» pplk. Dambrowskim. Warszawa, 1996. S. 14–15; Езювитов К. Белоруссы и поляки: Документы и факты из истории оккупации Белоруссии поляками в 1918 и 1919 годах. Ковна, 1919. С. 33, 38.

¹⁴ Czerniakewicz A. Przejmowanie władzy przez Polakow w Grodnie... S. 48.

¹⁵ Наше утро. 1919. № 37.

*Будынак былога Пушкінскага вучылішча ў Гародні,
дзе ў 1919 г. размяшчалася Міністэрства беларускіх спраў*

раць дзеянняў гарадскіх уладаў па стварэнні судовых органаў, было сустрэта больш чым ваража. Старшыня Гарадзенскай судовай акругі Штэйнберг знайшоў заяву “дзерзасцю (..) прайдзісвета, які жыве ў гатэлі”, а іншы сябра Цытаржынскі назваў адозву “вясёлым фарсам”, прапанаваўшы “выказаць спадару міністру ўдзячнасць за вясёлыя хвіліны, якія ён даставіў камітэту...”. У выніку Часовы камітэт вырашыў перадаць пытанне аб незаконных дзеяннях Міністэрства беларускіх спраў... у гарадскі суд! “Здаецца, — пракаментавалі гэтае здарэнне ў сваім дзённіку А. Луцкевіч, — калі б хто свядома хацеў дыскрэдытаваць перад народам літоўскую дзяржаўнасць, дык не зрабіў бы гэтага лепш...”¹⁶.

Не лепей ішлі справы і ў іншых установах. Нават А. Луцкевіч крытыкаваў Гарадзенскі беларускі нацыянальны камітэт. Маўляў, А. Грыкоўскі “ляжыць хворы”, Я. Натусевіч “сядзіць на вёсцы і есць кілбасы”, а З. Качан “нават гэткага апраўдання свайго манкіравання справай даць не можа, а проста не кажучы, не ходзіць на засяданні”¹⁷. Праўда, да працы арганізацыі неўзабаве далучаецца Павел Аляксук,

¹⁶ Луцкевіч А. Дзённік. № 5. С. 187.

¹⁷ Там жа. № 4. С. 220–221.

які вярнуўся ў горад¹⁸. Ён замяніў А. Грыкоўскага ў складзе Часовага гарадскога камітэта і паспрабаваў актываваць БНК, кааптуючы туды новых асоб. Аднак яго асабісты канфлікт з Міністрам беларускіх спраў толькі паглыбляе падзел паміж мясцовымі беларусамі. «Прыехаў у Гародню Варонка, за ім следам яго антаганіст Аляксюк і, як кажуць маскалі, “пошла писать губерния”, — чытаем у дзённіку А. Луцкевіча. — Ізноў узаемныя абвіненні чорт ведае ў чым...»¹⁹.

Не здолелі аб’яднацца мясцовыя беларусы і падчас выбараў у гарадскую Раду, якая павінна была замяніць Часовы гарадскі камітэт. Яны вылучылі адразу два выбарчых спісы: сумесны блок “Беларускіх грамадзян” ад Міністэрства беларускіх спраў і Управы, а таксама блок “Беларускіх сацыялістаў”, які прадстаўляў Беларускі нацыянальны камітэт. У выніку ў гарадскі ўрад прайшло толькі два беларускія рады: У. Боеў ад Управы і П. Аляксюк ад Камітэта²⁰.

Падчас свайго побыту ў горадзе беларускі прэм’ер паспеў вельмі зблізіцца з гарадзенскім настаўнікам Аляксандрам Грыкоўскім. А. Луцкевіч часта заходзіў да яго, яны праводзілі цэлыя гадзіны ў гутарках. “Бядак памірае, — чытаем мы ў дзённіку А. Луцкевіча. — І нічога яму нельга памагчы. (...) Усе аб ім забыліся, ніхто не заглядвае, а з кожным днём ён таець і таець”²¹.

Тым часам надзеі трапіць на канферэнцыю ў Парыж станавілася ўсё менш. А. Луцкевіча больш нічога не трымала ў Гародні. Ён рашае вярнуцца ў Вільню, дзе заставаўся яго смяротна хворы брат. 18 лютага А. Луцкевіч часова склаў з сябе абавязкі старшыні Рады Міністраў і Міністра замежных спраў БНР²². На падводзе, пазычыўшы валёнкі, з чамаданчыкам цукру, сала і кнігамі для брата Івана А. Луцкевіч пакідае Гародню, так і не дачакаўшыся вестак

Мясцовыя беларусы не здолелі аб’яднацца і падчас выбараў у гарадскую Раду

¹⁸ Упершыню яго імя згадваецца яшчэ ў сувязі з дзейнасцю Гарадзенскага гуртка беларускай моладзі, аднак пазнейшая палітычная кар’ера зрабіла з яго вельмі адыёзную постаць: AAN. Towarzystwo Strazy Kresowej (TSK). T. 305. S. 59; НАРБ. Ф. 60. Воп. 3. Спр. 773. Арк. 41.

¹⁹ Луцкевіч А. Дзённік. № 5. С. 169.

²⁰ Przegląd statystyczny m. Grodna za lata 1922 i 1923. Grodno, 1925. S. 6–8.

²¹ Луцкевіч А. Дзённік. С. 178, 179, 189.

²² НАРБ. Ф. 325. Воп. 1. Спр. 22. Арк. 34–36, 132 адв.

ад А. Смоліча²³. Ён не ведаў, што тыдзень таму з Роўна выехаў у якасці кур'ера штабс-капітан Барыс Шымковіч, які павінен быў перадаць прэм'ер-міністра галоўную навіну: урад Украіны выдзяліў 4 мільёны карбаванцаў пазыкі. Аднак палякі, якія былі перакананы, што той вязе з сабой украінскія грошы, арыштавалі кур'ера БНР на станцыі Лапы і перавезлі ў Варшаву²⁴.

Вынікам амаль двухмесячнага побыту кіраўніка беларускага ўрада ў Гародні стаў яго невялікі артыкул у газеце “Грамадзянін”, якая вы-

**На пачатку сакавіка
1919 года ў Гародні
адбываюцца падзеі,
якія ператварылі яе
на кароткі час у не-
афіцыйную сталіцу БНР**

давалася ў Вільні Т. Грыбам. У ім А. Луцкевіч пісаў пра створанае ў горадзе беларускае таварыства “Лучынка”, варонкаўскую газету “Беларускі народ”, хуткім выхадзе «органа незалежнай сацыялістычнай мыслі “Сярмяжная бедната”», пра тое, што ў Гародні працуе “3-класавая бела-

руская школа. Ладзяцца курсы беларусазнаўства. У грамадскай гімназіі введзены выклад беларускай мовы. Адбываюцца беларускія спектаклі, канцэрты, вечарыны. Апрача чыста беларускай работы беларусы займаюць месца ў агульнай грамадскай рабоце. Так, яны маюць сваіх прадстаўнікоў у Радзе работніцкіх дэпутатаў і ў мясцовым камітэце, у судзе і г.д.”. “Наогул, – скончвалася зацемка, – усюды пачуеш цяпер беларускую мову, пабачыш урадавыя абвесткі па-беларуску, беларускія кніжкі і інш...”²⁵.

На пачатку сакавіка 1919 года Гародня амаль з усіх бакоў была абкружана польскім войскам²⁶. Менавіта ў гэты час у горадзе адбываюцца падзеі, якія ператварылі яго на кароткі перыяд у неафіцыйную сталіцу БНР. Атрымаўшы ў сярэдзіне лютага ад Украіны дзяржаўную грашовую пазыку, А. Цвікевіч, А. Смоліч і В. Захарка едуць у Берлін. Адтуль яны паасобку дабіраліся да Гародні, каб такім чынам збіць са следу палякаў, якія арганізавалі сапраўднае паляванне на ўкраінскія грошы.

У Вільню да А. Луцкевіча накіраваўся кур'ер, каб хутчэй перадаць навіну пра ўкраінскі крэдыт. 10 сакавіка 1919 года А. Луцкевіч

²³ Луцкевіч А. Дзённік. С. 187–188.

²⁴ Езовитов К. Белорусы и поляки... С. 76.

²⁵ Грамадзянін. 1919. № 13.

²⁶ Lukomski G., Polak B. W obronie Wilna, Grodna i Minska 1918–1920. Koszalin – Warszawa, 1994. S. 128, 132.